

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ УСВІДОМЛЕНОГО БАТЬКІВСТВА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Бурлуцька Т. Л.

*Наук. керівн. – к. пед. н., доц. Оніпченко О. І.
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради*

Протягом багатьох років незмінним в українській науці та практиці залишається питання підготовки підлітків до усвідомленого батьківства. Сучасна ситуація в Україні характеризується соціально-економічною та політичною нестабільністю, значним спадом виробництва, зниженням рівня життя більшості населення, посиленням розшарування населення за рівнем доходів, девіацією моральних норм і цінностей у суспільстві, зростанням злочинності та насильства та багато іншого. Саме тому сучасна молодь України має орієнтири, які все більше відходять від орієнтирів на створення сім'ї, заплановане народження та усвідомлене виховання дітей – отримання освіти, професійні та кар'єрні досягнення, соціальна незалежність, самостійно досягнуте соціальне становище, ось на що в першу чергу орієнтується сучасна молодь, не приділяючи своїй ролі, як майбутніх батьків, належної уваги. Як наслідок, вступаючи до шлюбу та народжуючи дитину молодь виявляється неготовою до виконання своєї нової соціальної ролі, виявляється неспроможною створити належні умови для повноцінного розвитку своєї дитини. Зважаючи на це, нам потрібно дослідити підготовку підлітків до усвідомленого батьківства.

Батьківство є базовою життєвою місією, важливим станом та значною соціально-психологічною функцією кожної людини. Характер батьківства відображається на якості нащадків, стає гарантом особистого щастя людини та основою майбутнього суспільства, саме тому батьківство кожної людини повинно бути усвідомленим.

Усвідомлене батьківство – одна з найбільш складних та мало розроблених областей сучасної науки. Актуальність її вивчення обумовлена протиріччями між гостротою демографічних проблем, які пов'язані з падінням народжуваності, великою кількістю сімей, що розпадаються, лавиноподібним збільшенням кількості дітей-сиріт при живих батьках, зі зростанням кількості випадків жорстокого ставлення до

дитини та недостатньою розробленістю програм соціальної та психологічної допомоги молоді, яка є потенційними батьками.

Аналіз сучасної наукової літератури свідчить про те, що достатньо широко вивчаються проблеми підготовки молоді до формування усвідомленого батьківства в працях Л. Буніної, І. Братусь, М. Єрміхіної, В. Кравця, В. Кікінежді, О. Кізь, Г. Лактіонової, Р. Овчарової, Н. Шевченко та сутності батьківства – В. Кравець, І. Зверєва, О. Безпалько, І. Братусь, Л. Буніна, О. Лещенко; усвідомленого батьківства в психологічному аспекті (Р. Овчарова, М. Єрміхіна, І. Кон, Г. Філіпова, А. Співаковська, А. Бодаєв, В. Столін, І. Хамітова тощо). О. Могилевська, Г. Філіпова – досліджували процес підготовки майбутніх матерів(вагітних) до батьківства.

Комплексна програма формування педагогічної культури сучасної сім'ї, розроблена фахівцями Інституту проблем виховання НАПН України, наголошує на важливості ранньої підготовки до виконання рольових функцій чоловіка і дружини, батька і матері, формування потреби в розумінні та повазі до інших людей, дружніх та емпатійних батьківсько-дитячих стосунків тощо.

Нами було виявлено, що шлюбно-сімейні та батьківські уявлення старшокласників відрізняються недостатньою повнотою, невисокою оцінкою себе як майбутнього подружжя. Уявлення про кохання, майбутнє сімейне життя, а також майбутнє батьківство є слабкими, уявлення про майбутнє сімейне життя формуються переважно в батьківській сім'ї, а уявлення про чоловіка і жінку складаються у сфері взаємовідносин з протилежною статтю. Аналіз розходжень в уявленнях майбутнього подружжя дозволив досліднику І. Гребенникову виявити такі особливості: найчастіше партнери мають різні уявлення про участь батька та матері у догляді за дитиною, у вихованні кооперацію домашньої праці і свою участь у ній, про виховання дітей взагалі, способи проведення вільного часу, планування бюджету.

Р. Овчарова визначає батьківство як соціально-психологічний феномен, що являє собою сукупність знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства «...основним критерієм для виділення батьківства з навколишнього середовища служить її цільове призначення – це народження та виховання дітей» [3, с. 5]. За визначенням В. Кравця, усвідомлене батьківство – «...це повне взяття на себе відповідальності за процес зачаття й народження здорових дітей» [2, с. 244]. На думку

авторського колективу (О. Безпалько, І. Звереві, З. Кияниці, В. Кузьмінського) усвідомлене батьківство розглядається як соціально-психологічний феномен, що, базуючись на певній системі знань, умінь, навичок, почуттів, якостей, реалізується у відповідальній поведінці батьків, спрямованій на виховання і розвиток дитини, формування її гармонійної особистості [4, с. 121].

На нашу думку, формування усвідомленого батьківства дітей та підлітків – це цілеспрямована системна діяльність, яка передбачає створення спеціальних умов, що сприяють виробленню та удосконаленню когнітивної, емоційної та операційної складових батьківства, а також особистісної позиції молоді щодо майбутнього батьківства для створення сприятливих умов гармонійного розвитку дитини.

Аналізуючи науково-практичну літературу, яка присвячена висвітленню соціально-педагогічної діяльності щодо формування в молоді усвідомленого батьківства, можна констатувати, що формування усвідомленого батьківства здійснюється частіше за все в рамках окремих її складових, таких, як: статеве виховання; демографічне виховання; формування контрацептивної культури та підготовка до прокреативної діяльності; підготовка молоді до сімейного життя; підготовка молоді до виконання батьківських та материнських функцій тощо, але водночас комплексна соціально-педагогічна діяльність з формування усвідомленого батьківства молоді в Україні на сьогодні майже відсутня.

На думку авторського колективу (О. Безпалько, І. Звереві, З. Кияниці, В. Кузьмінського) *усвідомлене батьківство* розглядається як соціально-психологічний феномен, що, базуючись на певній системі знань, умінь, навичок, почуттів, якостей, реалізується у відповідальній поведінці батьків, спрямованій на виховання і розвиток дитини, формування її гармонійної особистості [3].

Ця форма усвідомленого батьківства включає такі складові компоненти, як: ціннісні орієнтації подружньої пари (сімейні цінності); батьківські установки та сподівання; батьківське ставлення; батьківські почуття; батьківські позиції; батьківську відповідальність; стиль сімейного виховання. Кожен із компонентів усвідомленого батьківства, за Р. Овчаровою, охоплює три складові, а саме: когнітивну (знання), емоційну (почуття, погляди, судження) та поведінкову (уміння, навички, дії) [8].

Змістовно розкриємо кожний з перелічених вище компонентів батьківства.

Ціннісні орієнтації, на думку В. Дружиніна, об'єднують людей в сім'ю й створюють перспективи для її розвитку. Вони визначають мету народження та шляхи виховання дитини в сім'ї, а батьки впливають на формування ієрархії цінностей у дітей не тільки як емоційно близькі люди, але й як представники світу дорослих, з якими діти ідентифікують себе [2].

Дослідники, які вивчають сім'ю (Т. Алексеєнко, В. Дружинін, З. Зайцева, І. Кон, О. Кононко, В. Постовий, А. Співаковська, А. Єлізаров) виокремлюють поняття «схожість сімейних цінностей», під яким розуміють соціально-психологічну якість, що відображає єдність поглядів, ставлення членів родини до загальнолюдських норм, правил, принципів формування, розвитку та функціонування сім'ї, як малої соціальної групи.

Розглядаючи даний компонент в плані *формування*, важливо брати до уваги відносну стійкість цінностей як особистісного утворення. Проте, враховуючи провідну роль батьків у формуванні цінностей дитини (підростаючої особистості) необхідно робити акцент на усвідомленні та переживанні цінностей сім'ї в ході психологічної та соціально-педагогічної роботи з батьками, демонструвати передачу цінностей від покоління до покоління, сприяючи тим самим формуванню ціннісного компоненту.

Батьківські установки та сподівання. Батьківські установки - це певний погляд на свою роль батька або матері. В першу чергу, це репродуктивна складова установки.

По-друге, це установка на спілкування з дитиною, підтримку дитини і ставлення до дитини. Батьківські очікування тісно пов'язані з батьками з батьківськими установками. Це припускає право чекати визнання іншими їх ролевої позиції батьків і відповідне ставлення до них. Також можна сказати про певні очікування батьків від дитини. Можна виділити три рівні презентації установок і очікувань: «ми – батьки»; «ми - батьки нашої дитини»; «це - наша дитина» [10].

Оскільки поняття «батьківство» включає двох осіб - матір та батька, то у зв'язку з цим усвідомлення себе батьками, прийняття батьківської ролі передбачає наявність установок і очікувань не тільки по відношенню до дитини, але й по відношенню до чоловіка і дружини. Ухвалення рішення про народження дитини припускає осмислення довіри по відношенню до свого шлюбного партнера.

Таким чином, батьківські установки і очікування означають відносини в родині, як між чоловіком і дружиною, так і між дітьми та батьками.

Батьківське ставлення – ще один компонент розвиненого батьківства. За визначенням О. Насонової, батьківське ставлення – «це особливий феномен, який поєднує емоційні переживання та почуття, пов'язані з дитиною, поведінкові стереотипи, що появляються у спілкуванні та поводженні з нею, особливості її сприймання та розуміння» [7, с. 70].

Батьківське ставлення має прямий вплив на формування дитячої особистості, і цей вплив може носити як позитивний, так і негативний (амбівалентний) характер. У психолого-педагогічній літературі зустрічаються описи ставлення батьків до дітей, що визначають конкретні способи взаємодії з дітьми: прийняття – неприйняття дитини, взаємодія – уникнення контактів, визнання свободи дій – надмірна вимогливість, повага до прав кожного в сім'ї – надмірне обмеження свободи [7].

Крім того, на нашу думку, слід наголосити на тому, що у ставленні батьків до дітей акумулюється вся система внутрішньосімейних відносин, у них знаходять свій прояв особливості подружніх взаємин, стосунки дорослих зі своїми батьками, зовнішні соціальні зв'язки та ін.

Особлива увага в плані *формування* батьківського ставлення, на думку Р. Овчарової, повинна приділятися навичкам і формам спілкування батьків, аналізу взаємодії в сім'ї, розвитку пошани до особистості дитини. Крім того, розвиток і корекція батьківського ставлення повинні ґрунтуватися на усвідомленні сприйняття з погляду дитини того або іншого типу батьківського ставлення.

Наступним компонентом батьківства є **батьківські почуття** – це особлива група почуттів, яка займає важливе місце в житті людини серед інших емоційних зв'язків, вони забарвлюють батьківське ставлення. Їхня специфіка полягає в тому, що турбота батьків про дітей необхідна для підтримання життя дитини. А потреба у батьківській любові є життєво необхідною для маленької дитини. Любов кожного з батьків – джерело та гарантія емоційного благополуччя людини, підтримки її психічного та фізичного здоров'я [9, с. 16].

Т. Кравченко та І. Трубавіна виділяють такі компоненти батьківської любові, як: прив'язаність (на рівні біологічних інстинктів); турбота про дитину (про її здоров'я, фізичне і духовне благополуччя); чуйність, доброзичливість, повага до дитини [5].

Формування компоненту батьківських почуттів, за Р. Овчаровою, повинне спиратися на розвиток уміння розуміти відчуття членів сім'ї,

перш за все, дитини, і адекватно виражати свої відчуття, а також розвиток навичок рефлексії виконання батьківської ролі.

Батьківські позиції – наступний компонент батьківства, який пов'язується з свідомо прийнятими, виробленими батьками поглядами та намірами стосовно дитини.

В психолого-педагогічній літературі описані різноманітні варіанти батьківських позицій, виокремимо деякі з них.

1. Симбіоз (черезмірна емоційна близькість), авторитарність, емоційне відторгнення (А. Варга).

2. Підтримка; пристосування до потреб дитини; формальне відчуття боргу за відсутності істинного інтересу до дитини; непослідовна поведінка (Н. Дружинін).

3. Авторитет любові, доброти, поваги. Авторитет пригнічення, відстані, педантизму, резонерства, підкупу (А. Макаренко).

4. Позиції-шаблони, які калічать дитячо-батьківські стосунки: запобігливий «миротворець», «обвинувач», обачливий «комп'ютер» збитий з толку, «відволікаючий ся» (О. Сіляєва).

Формування батьківських позицій, на думку Р. Овчарової, повинне спиратися на усвідомлення та розвиток прогностичного аспекту форм взаємодії з дитиною з використанням різних батьківських позицій, а також корекції рівня домагань батьків по відношенню до дитини.

Батьківство, на нашу думку, неможливе без такого компонента, як **батьківська відповідальність**. Дана складова феномена батьківства, належить до ряду складних понять в психології особистості й соціальній психології. В педагогіці та психології дане поняття вивчається досить давно, і представлене цілою плеядою видатних вчених таких, як: А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Муздибаєв, В. Агеев, Г. Андреева та ін.

Сучасна дослідниця феномену батьківства Р.Овчарова у своїй роботі «Родительство как психологический феномен» говорить про те, що «батьківська відповідальність в своїй основі має дуальну природу – це відповідальність перед соціумом та відповідальність перед безособистісною природою (своєю совістю)» [10 с. 30].

Л. Грядунова також приписує сімейну, батьківську відповідальність особистій соціальній відповідальності. Член сім'ї повинен нести відповідальність за інших окремих членів сім'ї (дружину, чоловіка, дітей) і за сім'ю в цілому [2]. Тобто, народження дітей вимагає від батьків

прийняття батьківської ролі – прийняття на себе відповідальності за долю дитини перед своєю совістю та суспільством.

Формування компоненту відповідальності повинне спиратися на орієнтацію батьків саме на внутрішню відповідальність перед власною совістю, а не перед суспільством по відношенню до власної дитини.

До феномена батьківства входить і **стиль сімейного виховання**. Він являє собою своєрідне поєднання перелічених вище структурних компонентів – ціннісних орієнтацій подружньої пари, батьківських установок та сподівань, батьківського ставлення, батьківських почуттів, батьківських позицій, батьківської відповідальності. Саме стиль батьківської поведінки впливає на формування особистості дитини, розвиток соціальних навичок [6].

Таким чином, резюмуючи аналіз структури усвідомленого батьківства, можна зробити висновок про те, що всі компоненти батьківства пов'язані один з одним в єдину структуру за допомогою когнітивного, емоційного та поведінкового елементів; кожен компонент містить певну формовану частину – педагогічний компонент, впливаючи на який можливо здійснювати формування батьківства.

На нашу думку, *формування усвідомленого батьківства молоді* – це цілеспрямована системна діяльність, яка передбачає створення спеціальних умов, що сприяють виробленню та удосконаленню когнітивної, емоційної та операційної складових батьківства, а також особистісної позиції молоді щодо майбутнього батьківства для створення сприятливих умов гармонійного розвитку дитини.

Аналізуючи науково-практичну літературу, яка присвячена висвітленню соціально-педагогічної діяльності щодо формування в молоді усвідомленого батьківства, можна констатувати, що формування усвідомленого батьківства молоді здійснюється частіше за все в рамках окремих її складових, таких, як: статеve виховання; демографічне виховання; формування контрацептивної культури та підготовка до прокреативної діяльності; підготовка молоді до сімейного життя; підготовка молоді до виконання батьківських та материнських функцій тощо, а комплексна соціально-педагогічна діяльність з формування усвідомленого батьківства молоді в Україні на сьогодні майже відсутня.

Отже, хоча останнім часом фахівцями соціальної сфери державних та громадських організацій реалізуються проекти, які спрямовані на формування навичок усвідомленого батьківства молоді, що дає змогу

підготуватися до народження дитини, виховання дітей раннього віку, їхнього розвитку тощо, але вони носять ситуативний та неструктурований характер, на нашу думку, організаціями, які мають змогу на державному рівні надати цій роботі систематичного та комплексного характеру, об'єднавши зусилля громадських та державних структур, на сьогодні є центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

У зв'язку із приростом кількості ранньої вагітності, доцільно буде запроваджувати програму серед підлітків та юнаків, для того щоб сформувати в них ціннісні орієнтації щодо усвідомленого батьківства.

У ході дослідження нами була розроблена соціально-педагогічна програма формування усвідомленого батьківства засобами соціальної реклами.

Мета даного дослідження полягає у визначенні рівні сформованості ціннісних орієнтацій молоді, готовності до усвідомленого батьківства; теоретично обґрунтувати вплив соціальної реклами на формування усвідомленого батьківства; експериментально перевірити вплив соціальної реклами та спеціально розробленого соціально-педагогічного тренінгу на формування усвідомленого батьківства.

Цілі комплексу засобів полягають в:

- виявлення ціннісних орієнтацій молоді;
- готовності до усвідомленого батьківства молоді;
- визначити як впливає соціальна реклама та спеціально розроблений соціально-педагогічний тренінг на формування усвідомленого батьківства.

Основна проблема дослідження полягає у тому що в наш час молода сім'я стає звичайним явищем, збільшується кількість одно дітних родин, зростає кількість ранньої вагітності, значно знижується стабільність родин, зростає бездоглядність, змінюються ціннісні орієнтації, зростає велика кількість негативних явищ: «діти вулиці», раннє вживання наркотичних речовин (адиктивна поведінка підлітків). Все це зумовлює актуальність вибору теми курсової роботи «Підготовка підлітків до усвідомленого батьківства в умовах ЗОШ».

Комплекс засобів полягає у наступному:

- експериментально перевірити вплив соціальної реклами та спеціально розробленого соціально-педагогічного тренінгу на формування усвідомленого батьківства;
- розкрити сутність соціальної реклами як засобу формування усвідомленого батьківства;

- створити умови для формування ціннісних орієнтацій молоді, щодо створення сім'ї.

Спочатку хочу зазначити, що із всіх видів соціальної реклами нами було обрано створення соціальних плакатів та буклетів на основі проведення спеціально розробленого соціально-педагогічного тренінгу.

Під час розробки та впровадження буклету нами було враховано такі прийоми, як:

- залучення фактів, пов'язаних із проблемою, яка висвітлюється в соціальній рекламі (наприклад використання статистичних даних);
- привертання уваги до переваг, пов'язаних із наслідуванням певних моделей поведінки, що пропагують в соціальній рекламі (наприклад, «Розумій мене, щоб я вмів розуміти інших»);
- використання «інтригуючи» назв, що примушують прочитати текст до кінця (наприклад, 10 кроків, щоб стати кращими батьками);
- переконливість тексту;
- розташування в ритмічному порядку елементів соціальної реклами від менш важливих до більш значущих;
- використання фактури шрифтів, аби звернути увагу на найбільш вагомі слова;
- виділення окремих абзаців за допомогою кольору чи шрифту;
- несподіваний початок розповіді;
- використання у текстах або роликах елементів інтриги, конфліктних ситуацій у монологіях або діалогах.

Слід пам'ятати, що під час розробки соціальних буклетів та плакатів, дуже важливо врахувати те, що така реклама покликана спонукати до певної емоційної реакції та виконувати саме ту роль яка була запланована.

Такий вид соціальної реклами краще сприймається молоддю, так як та інформація, що міститься у буклетах, завжди може бути з ними, вони постійно можуть звернутися до буклету, самостійно познайомитися з рекламним зверненням без осуду і насмішок інших.

Соціальні плакати, як зазначають спеціалісти, можна оформити у вигляді коміксів, карикатур, тематичних малюнків тощо, на їхню думку, такий вигляд плакату буде більш дієвим.

Водночас із використанням соціальної реклами ми в своїй програмі використовували спеціально розроблений соціально педагогічний тренінг.

Відомо, що тренінг (від англ. Training виховувати, вчити, привчати) – спеціальний тренувальний режим; активна форма навчання, яка поєднує отримання теоретичних знань з оволодінням практичними вміннями і навичками, необхідної для успішності певної діяльності. Тренінг виник у ХІХ ст. у медицині (як різновид психотерапії), у ХХ ст. набув поширення у професійній освіті (як форма навчання) та практичній психології (як інструмент розвитку людини). У ході тренінгу використовуються різноманітні прийоми індивідуальної і групової роботи: аудіо-відеоматеріали, міні лекції, диспути, бесіди, робота у міні-групах, метод «мозкового штурму», прийоми інтерпретації арт-терапії, звернення до особистого досвіду учасників тренінгу.

Тренінг – це багатофункціональний метод впливу на особистість з метою розвитку та корекції конкретних її властивостей, якостей, характеристик. Основними функціями тренінгу є: перетворююча, корегуюча, профілактична та адаптаційна. На думку О. Тютті, особистісні зміни, які відбуваються в процесі тренінгу, є результатом руху від зовнішнього до внутрішнього, від пред'явлених у тренінгу зразків поведінки до їх усвідомлення і включення у пізнавальні та регулятивні процеси психіки у вигляді настановлень, умінь і навичок.

Специфічні характеристики тренінгу: наявність постійної групи, яка працює впродовж певного необхідного часу (відповідності кількості сесій і часу їх проведення); дотримання правил групової роботи; визначена просторова організація (особливості приміщення і розташування учасників); словесна рефлексія (усвідомлення та обговорення групових проблем і важливих сесійних питань); розкутість та свобода спілкування учасників; позитивна атмосфера та мікроклімат психологічної безпеки; застосування інтерактивних методів роботи (групової дискусії, ділових, дидактичних, сюжетно-рольових ігор, вирішування ситуаційних завдань, відео- і аудіо матеріалів, обговорення досвіду, притче-терапія) тощо. Найбільша ефективність тренінгу досягається тоді, коли група не перевищує 8-10 чоловік, ведучий тренер має високий рівень підготовки, чітко визначені тема, мета, стратегія ведення і втримуються етапи та необхідні організаційні умови забезпечення тренінгу [11, с. 128].

Отже, нами було надано рекомендації соціального педагога щодо підготовки підлітків до усвідомленого батьківства.

Одним з важливих напрямів роботи соціального педагога загальноосвітньої школи з підготовки учнів до сімейного життя є формування в них адекватних уявлень про виконання ролі батьків. Для

того, щоб результати цього процесу були ефективними, необхідно знати вихідний рівень сформованості усвідомленого батьківства у старшокласників: їхні знання, ставлення, мрії, плани. Так, відомо, що для школярів раннього юнацького віку характерні певні уявлення в розумінні співвідношення між коханням і шлюбом, нереалістичність у сприйнятті себе та оточуючих, споживацькі тенденції стосовно майбутньої сім'ї та супутника життя.

Однак, недостатньо дослідженими залишаються інші важливі аспекти: погляди учнівської молоді на основні функції сім'ї, взаємини між батьком і матір'ю, батьками та дітьми. Подальшого дослідження потребує також оцінка дівчатами та хлопцями своєї відповідності тій моделі сім'ї (батьківської), яка в них сформувалась.

У нашому дослідженні ми формування розглядаємо як спеціально організований процес, що надає цілеспрямований характер і прискорення становленню особистості, її готовності до успішної життєдіяльності через утворення та розвиток особистих властивостей, оволодіння певним видом діяльності.

Формування навичок усвідомленого батьківства – це процес систематичного свідомо здійснюваного впливу на свідомість дитини, з метою забезпечення її нормального психічного, статевого розвитку, передачі наукових знань про стать людини, взаємини між людьми.

Метою формування навичок усвідомленого батьківства є – організація умов для набуття та виконання батьківських ролей, готовності підлітка до створення сім'ї; усвідомлення цінності сім'ї та батьківства в житті кожної людини.

Література

1. Андрейко А.В. Батьківство як психологічний феномен/ А.В. Андрейко//Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України/[За редакцією академіка С.Д. Максименка]. – К.6 Міленіум, 2006. Вип. 29.604с. – С 57 – 63.

2. Безпалько О.В. Системний підхід до організації соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді / О.В.Безпалько // Соціальна педагогіка: теорія та практика – 2006. – № 3. – С. 46-54.

3. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навчальний посібник / О. В. Безпалько. – К.: центр навчальної літератури, 2003. – 134 с.

4. Белянин А.Б. Социальная реклама как коммуникативный ресурс управления: диссертация кандидата социологических наук: 22.00.08 Москва, 2007. – 160 с.

5. Братусь І., Формування навичок усвідомленого батьківства та ранній розвиток дитини (методичні матеріали) / І.Братусь, А.Гулевська-Черниш, Т. Лях // Практична психологія та соціальна робота – 2002. – № 5. – С. 36-49. 33

6. Братусь І. Програма “Школа батьківства” / І.Братусь // Практична психологія та соціальна робота – 2002. – № 6. – С. 35-47.

7. Буніна Л.М. Врахування потреб дитини як основа усвідомленого батьківства / Л.М.Буніна // Діти – батьки – сім’я. – Вип. 3. – К., 2005. – С. 9-16.

8. Буніна Л.М. Соціально-педагогічний підхід до розуміння сутності батьківства / Л.М.Буніна // Педагогіка і психологія професійної освіти : Наук. – метод. журнал. – Л., 2004. – № 1. – С. 145-150.

9. Буніна Л.М. Усвідомлене батьківство як соціально-педагогічне явище / Л.М.Буніна // Вісник Луганського держ. пед. університету ім. Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – 2003. – № 7. – С. 18-20.

10. Веретено Т.Г. Методика підготовки юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька / Т.Г., Веретено. Н.І. Гусак // Діти-батьки-сім’я. – Вип. 2. – К. : Наук. світ, 2004. – С. 24-33.

11. Зверева І. Д. соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика / І. Д. Зверева. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 432 с.